

Zofia A. Brzozowska
Łódź, Uniwersytet Łódzki

**MÓJ BACHMACIE, BIEGAĆ UMIESZ... – ZAGADKOWY
ORIENTALIZM ODZWIERCIEDLONY W NAZWIE
RASY KOŃSKIEJ W PIŚMIENNICTWIE
STARORUSKIM I STAROPOLSKIM***

***My bachmat, you know how to run... – Mysterious Orientalism
as Reflected in the Name of a Horse Breed in Old Russian
and Old Polish Literature***

ABSTRACT: In Old Polish texts as well as in later works written in the Old Polish style (e.g. in the *Trilogy* by H. Sienkiewicz), the name *bachmat* was used to describe a horse of the Tatar breed, characterized by its small size but incredible endurance. An analogous term (*бахматъ*) can be found in the literature of Old Rus'. There is no doubt that it is an orientalism, which entered into both the Old Russian language and – through it or independently – the Polish language and here from one of the Tatar dialects. Among the explanations for its etymology, the most interesting seems one connecting it with the term *Бохмитъ*, i.e., a variant of Muhammad's name, characteristic for the literature of Old Rus'. The article aims to determine when the term *бахматъ* could have entered the literature of Old Rus', how widespread it was, in what contexts it appeared, and whether it is possible to show a connection between the studied word and the East Slavic form of Muhammad's name (*Бохмитъ*).

KEYWORDS: literature of Old Rus', old Polish literature, Orientalism, Islam, Muhammad

„Mój bachmacie, biegać umiesz,/ Koniowi wierny, czemuś smutny ty?” – śpiewał Gustaw Lutkiewicz w filmowej adaptacji powieści Henryka Sienkiewicza *Pan Wołodyjowski* z 1968 r. Wbrew pozorom wykonywana przez niego *Ballada stepowa* nie jest oryginalnym utworem z epoki, ale tekstem współczesnego poety, Andrzeja Czekalskiego, napisanym do muzyki skomponowanej przez Andrzeja Markowskiego do filmu Jerzego Hoffmana¹.

* Artykuł powstał w ramach dwóch projektów finansowanych ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2016/23/B/HS3/01891 oraz DEC-2017/26/M/HS2/00335.

¹ A. Markowski, *Pan Wołodyjowski. Muzyka*, Warszawa 1999.

Jednym z elementów stylizacji językowej we wspomnianym tekście jest użycie terminu *bachmat* na określenie konia nawykłego do biegu, wiernego i niezawodnego. Jak wykazała ostatnio Leonarda Mariak, wyraz ten jest jedną z „kilkunastu form bliskoznacznych hiperonimu *koń*”, które odnajdziemy bardzo często na kartach Sienkiewiczowskiej Trylogii². Przytoczmy tu kilka reprezentatywnych przykładów:

(1)	<i>Ogniem i mieczem</i> (t. II, rozdz. XXIII):	„Jakoż na jasnym gościńcu ukazało się trzech jeźdźców siedzących widocznie na najlepszych bachmatach , tak zwanych na Ukrainie wilczarach, bo w biegu wilka doganiały; za nimi o dwieście lub trzysta kroków pędziło kilkunastu innych, a dalej jeszcze cały gęsty, zbity tłum ordyńców ” ³ .
(2)	<i>Potop</i> (t. III, rozdz. XXIII):	„sposztrzegła mnóstwo wycisków ciężkich rajtarskich koni, na brzegu zaś ślady tatarskich bachmatów ” ⁴ .
(3)	<i>Pan Wołodyjowski</i> (rozdz. XXXVI):	„Basia zaś siedziała na dzianecie nieporównanie ściągłym od zwykłych, kudłatych bachmacików ordyńskich , bardzo wytrwałych w biegu, ale nie tak rączych jak konie wysokiej krwi” ⁵ .
(4)	<i>Pan Wołodyjowski</i> (rozdz. XXXVI):	„Szadz obfita osiadła na szerści lipkowskich bachmatów ” ⁶ .
(5)	<i>Pan Wołodyjowski</i> (rozdz. XL):	„Ostatecznie nieszczęście nie było zbyt straszne, bo bachmat Azjów , jeśli nawet ustępował w szybkości dzianetowi, to natomiast niezawodnie przewyższał go wytrzymałością na trud i zimno” ⁷ .

Jak widać, interesujący nas tu termin pojawia się w powieściach Henryka Sienkiewicza nieomal zawsze w tym samym kontekście: na *bachmatach* jeżdżą głównie Tatarzy, zarówno pozostający pod panowaniem chana krymskiego tzw. „ordyńcy”, jak i służące Rzeczypospolitej chorągwie lipkowskie. Spośród bohaterów pierwszoplanowych Trylogii konia tego rodzaju dosiada jedynie Azja Tułhajbejowicz. Jednocześnie Sienkiewicz podaje kilka cech odróżniających tatarskie *bachmaty* od innych wierzchowców: jakkolwiek były one niezbyt urodziwe (kudłate), ustępując m.in. dzianetom szybkością, charakteryzowały się również niezwykłą wprost wytrzymałością na chłód, brak pożywienia i trudy długiej wędrówki. Co ciekawe, w podobny sposób walory *bachmatów* odmalowywali już autorzy staropolscy (np. Mikołaj Rej i Jan Kochanowski) czy też poeci romantyczni (m.in. Adam Mickiewicz). Termin ten odnajdziemy także w tekstach wschodniosłowiańskich.

Niniejszy artykuł ma charakter przeglądowy, a jego celem jest zarówno prześledzenie hipotez wysuniętych dotąd przez badaczy, dotyczących etymologii terminu

² L. Mariak, *Językowe środki opisu konia w Trylogii*, [w:] L. Mariak, *Leksykalno-stylistyczne zjawiska w Trylogii i Krzyżakach Henryka Sienkiewicza*, Szczecin 1999, s. 14-15.

³ H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, t. II, Wrocław 2017, s. 290. (Tu i dalej – wyróżnienia pogrubioną czcionką pochodzą od autorki – Z. B.)

⁴ H. Sienkiewicz, *Potop*, t. III, Wrocław 2017, s. 337.

⁵ H. Sienkiewicz, *Pan Wołodyjowski*, Wrocław 2017, s. 294-295.

⁶ *Ibidem*, s. 398.

⁷ *Ibidem*, s. 451.

bachmat/бахматъ, jak i próba ustalenia, kiedy mógł on przeniknąć do piśmiennictwa ruskiego i staropolskiego, jak bardzo był rozpowszechniony i w jakich kontekstach się pojawiał. Punktem wyjścia dla naszych rozważań powinno być jednak udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy polski rzeczownik *bachmat* i ruski *бахматъ* stanowią jedno z określeń konia, czy też – są nazwą konkretnej rasy wierzchowców?

1. *Bachmat* w przekazach zachodnioeuropejskich podróżników z XVI-XVII w.

Szczególnie pomocne dla wyjaśnienia tej kwestii mogą się okazać teksty oryginalnie spisane w innych językach niż słowiańskie, tj. relacje przybyszów z Europy Zachodniej, goszczących na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów lub państwa rosyjskiego w XVI-XVII w. Najwcześniejszym z nich był Siegmund von Herberstein (1486-1566) – historyk i dyplomata, który w roli posła Habsburgów przebywał m.in. na ziemiach polskich, w Moskwie i w Turcji Osmańskiej. W łacińskiej wersji jego dzieła, pt. *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (wydanej po raz pierwszy w Bazylei w 1549 r.), odnajdziemy stwierdzenie, że *pachmat* jest nazwą rasy końskiej rozpowszechnionej u Tatarów, niezbyt rosłej, ale silnej i doskonale znoszącej głód i wysiłek: *Hoc genus equorum Pachmat vocat*⁸. W wariacie niemieckojęzycznym traktatu, pt. *Moscovia der Hauptstat in Reissen*, opublikowanym pierwotnie w Wiedniu, w 1557 r., czytamy natomiast, że *pachmatem* Tatarzy zwykli nazywać swego konia: *Ihre Pferd nennen sy Pachmat*⁹.

Lekcja *bachmat* prawdopodobnie pojawiła się w piśmiennictwie zachodnioeuropejskim za sprawą Richarda Jamesa (1582-1638) – angielskiego uczonego, poety i bibliotekarza, który przebywał w Rosji w schyłkowym okresie tzw. Wielkiej Smuty (1618-1619). Jego notatki z podróży, zaopatrzone w autorski słownik rosyjsko-angielski, zostały odnalezione w Bodleian Library w 1840 r. W glosariuszu znajduje się hasło: *bachmat – a Tartar horse*¹⁰.

Siłę i wytrzymałość niepozornych koni tatarskich chwala również w swym itinerarium, pt. *Beschreibung der muscovitischen und persischen Reise* (wydanym po raz pierwszy w Sleszwiku, w 1647 r.), Adam Olearius (1599-1671) – niemiecki uczyony, bibliotekarz i dyplomata, który z polecenia księcia holsztyńskiego, Fryderyka III posłował w latach 1633-1639 do szacha perskiego. W opisie jego wrażeń z podróży przez Rosję nie znajdziemy jednak konkretnej nazwy rasy hodowanych na Wschodzie wierzchowców¹¹.

Termin *bachmat*, określający odrębną rasę końską, rozpowszechnioną u Tatarów Krymskich, musiał zasłyszeć w trakcie swego pobytu na Ukrainie, Guillaume le Vasseur de Beauplan (ok. 1600-1675) – francuski specjalista od fortyfikacji, pisarz i karto-

⁸ Siegmund von Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, Antverpiae 1557, s. 96.

⁹ Siegmund von Herberstein, *Moscovia der Hauptstadt in Reissen*, Wienn 1557, s. 106.

¹⁰ Б.А. Ларин, *Русско-английский словарь-дневник Ричарда Джеймса (1618-1619 гг.)*, Ленинград 1959, с. 172.

¹¹ Адам Олеарий, *Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно*, ред. А.М. Ловягин, Санкт-Петербург 1906, с. 405.

graf, który w latach 1630-1648 przebywał w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, nadzorując budowę umocnień na Podolu, Wołyniu i Naddnieprzu. W swojej obszernej relacji, pt. *Déscription de l'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenuës depuis les confins de la Moscovie, jusques aux limites de la Transilvanie* (pierwsze wydanie: Rouen 1650) zapisał interesującą nas tu nazwę w bardzo zniekształconej formie (*baquemates*), przytaczając jednocześnie szereg ciekawych informacji na temat koni tatarskich. Zacytujmy adekwatny fragment jego dzieła w polskim przekładzie Zofii Stasiewskiej i Stefana Mellera:

jest to rodzaj koni nie najlepiej zbudowanych: są szpetne, lecz za to niezmordowane, i tylko one chyba, te bachmaty (tak nazywają ten gatunek koni), potrafią przebiec za jednym razem 20 do 30 mil. Grzywy ich są bardzo gęste i zwisające do ziemi, zaś włosie ogona wlecze się z tyłu¹².

Co ciekawe, w bardzo podobny sposób – jednak znów bez podawania nazwy rasy – charakteryzuje konie Tatarów Nogajskich Jan Jansen Struys z Amsterdamu (1630-1694), relacjonując swą trzecią i ostatnią wyprawę do Rosji (1669 r.). W dwunastym rozdziale jego dzieła, zatytułowanego *Drie aanmerkelyke reizen* (pierwsze wydanie: Kalversstraat 1676) odnajdujemy wzmiankę, iż wierzchowce te są niewielkie, ale silne i wytrzymałe¹³.

2. Próby wyjaśnienia etymologii terminu *bachmat/бахматъ* oraz pochodzenia rasy

Przytoczone wyżej świadectwa podróżników zachodnioeuropejskich pozwalają stwierdzić, iż rzeczownik *bachmat/бахматъ* był używany przez mieszkańców Rzeczypospolitej Obojga Narodów i państwa rosyjskiego na określenie rasy konia wierzchowego, rozpowszechnionego u Tatarów i charakteryzującego się niewielkimi rozmiarami oraz niebywałą wprost wytrzymałością i siłą. Próby wyjaśnienia etymologii interesującego nas tu terminu, a jednocześnie – ustalenia pochodzenia tej rasy, podejmowano zarówno na gruncie polskim, jak i rosyjskim, od początku XVII w. Przyjrzyjmy się najciekawszym z nich:

¹² Wilhelm Beauplan, *Opisanie Ukrainy*, [w:] Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy, przeł. Z. Stasiewska, S. Meller, red. Z. Wójcik, Warszawa 1972, s. 129.

¹³ Иоган Стрүйс, *Извлечение из описаний путешествия (1669-1670)*, „Астраханский сборник, издаваемый Петровским обществом исследователей Астраханского края” 1896, вып. I, с. 111.

(1)	Grzegorz Knapski (1564-1638):	„ <i>Bachmat</i> , Caballus Moschouiticus et Scythicus” ¹⁴ .
(2)	Adam K. Czartoryski (1732-1824):	„ <i>Bachmat</i> , iest koń tatarski grubo płaski, ale na niskich nogach. Tak Potocki: „Niech się Tatar bachmatem, Turk rumakiem szczyci;/ Lekkie oba do biegu, cudne są w kibici” ¹⁵ .
(3)	Samuel Bogumił Linde (1771-1847):	„ <i>Bachmat</i> , <i>bachmacik</i> , <i>bachmacisko</i> , ros. <i>бахматъ</i> . Koń tatarski grubopłaski, na niskich nogach, poziomy” ¹⁶ .
(4)	Antoni Muchliński (1808-1877):	„ <i>Bachmat</i> , r. <i>бахматъ</i> , końcówka <i>at</i> dowodzi, że to wyraz turecki, <i>at</i> znaczy ‘koń’: zapewne złożony z przymiotnika perskiego <i>pechn</i> , <i>pechin</i> , wymawiającego się u Tatarów <i>bachn</i> (‘szeroki’) i <i>at</i> (‘koń’), jakby <i>bachmat</i> . Koń tatarski grubopłaski, na niskich nogach” ¹⁷ .
(5)	Zygmunt Gloger (1845-1910):	„ <i>Bachmat</i> . Sama końcówka <i>at</i> wskazuje, że to wyraz turecki. Po turecku <i>at</i> znaczy ‘koń’, po persku zaś <i>pechn</i> (wymawiane przez Turków <i>bachn</i>) znaczy ‘szeroki’. To też <i>bachmatami</i> nazywali Turcy konie tatarskie, grubopłaskie, na niskich silnych nogach. <i>Bachmaty</i> tatarskie słynęły z wytrzymałości na głód, pragnienie i trudy” ¹⁸ .
(6)	Aleksander Brückner (1856-1939):	„ <i>Bachmat</i> , ‘koń tatarski’, „ <i>ich bachmaty</i> ”; „ <i>bachmatek</i> ” w figliku białoruskim Rejowym, bo z Rusi do nas nazwa przyszła, a na Ruś od Tatarów samych” ¹⁹ .
(7)	Ananiasz Zajączkowski (1903-1970):	Autor polemizuje z poglądem A. Muchlińskiego o persko-tureckiej etymologii wyrazu. Jego zdaniem termin ten wywodzi się z arab. <i>bahim</i> (‘koń o czystej, jednolitej maści’) i tur. <i>at</i> (‘koń’). <i>Bachmat</i> byłby zatem „koniem czystej maści” ²⁰ .
(8)	Karl Heinrich Menges (1908-1999):	Autor twierdzi, że staroruski wyraz <i>бахматъ</i> pochodzi od wariantu imienia proroka Mahometa, rozpowszechnionego w średniowiecznym piśmiennictwie wschodniosłowiańskim, przejętego z języka Bułgarów Wołżańsko-Kamskich, tj. <i>Бохмумъ</i> ²¹ .

¹⁴ Gregorius Cnapius, *Thesaurus Polonolatinograecus, seu promptuarium linguae Latinae et Graecae*, Cracoviae 1621, s. 11.

¹⁵ A.K. Czartoryski, *Słowniczek wyrazów przyjętych do mowy polskiéy ze wschodnich ięzyków*, „Czasopismo Księgozbioru Publicznego imienia Ossolińskich” 1828, t. I. 2, s. 79.

¹⁶ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1807, s. 40.

¹⁷ A. Muchliński, *Źródłosłownik wyrazów, które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków wschodnich, tudzież mających zobopólną analogję co do brzmienia lub znaczenia, z dołączeniem zbioru wyrazów, przeniesionych z Polski do języka tureckiego*, Petersburg 1858, s. 5.

¹⁸ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. 1, Warszawa 1900, s. 139.

¹⁹ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków 1927, s. 10.

²⁰ A. Zajączkowski, *O zapożyczeniach wschodnich w języku polskim. II*, „Poradnik Językowy” 1937/1938, t. 4, s. 33-34.

²¹ K.H. Menges, *Slavo-altajische Wortforschungen*, [w:] *Festschrift für Dmytro Čyževskij zum 60. Geburtstag*, Berlin 1954, s. 187-189.

(9)	Witold Jan Doroszewski (1899-1976):	„Bachmat – koń tatarski krępy, o krótkich nogach, silny i bardzo wytrzymały [...] (tat. <i>bachmat</i>)” ²² .
(10)	Max Julius Friedrich Vasmer (1886-1962):	„ <i>бахмат</i> «низкорослая лошадь», ср. польск. <i>bachmat</i> (уже у Рея). Др.-русск. <i>бахмать</i> . М[учлиński] указывает на тат. <i>раһн at</i> от перс. <i>pehn</i> «широкий, большой» и тюрк. <i>at</i> «лошадь», что весьма маловероятно. По мнению Менгеса <i>бахмат</i> с первонач. знач. «татарская лошадь» следует возводить к тюрк. форме имени <i>Mähmäd</i> «Магомет»; ср. др.-русск. Бохмить «Магомет»” ²³ .
(11)	Krystyna Nizio (1928-1990):	„ <i>Bachmat</i> – koń tatarski, krępy, silny, wytrzymały koń konnicy bojowej; <i>caballus Moschouiticus et Scythicus</i> ” ²⁴ .
(12)	Andrzej Bańkowski (1931-2014):	Bachmat to rodzaj konia rasy tatarskiej – termin znany w polszczyźnie od XV w.; staroruski <i>бахмать</i> , <i>бахмать</i> ; „tur. <i>bahn-at</i> / <i>pahn-at</i> (por. tur. <i>at</i> ‘koń’, pers. <i>pehn</i> ‘szeroki’)” ²⁵ .
(13)	Г.Ф. Одинцов:	Autor stawia tezę, iż wyraz <i>бахмать</i> jest pochodzenia tatarskiego (krymsko-nogajskiego) i pojawił się na Rusi na początku XVI w. Do języka staropolskiego przeniknął w tym samym stuleciu. Jego zaistnienie w obu językach mogło mieć związek z upowszechnianiem się w Europie Wschodniej nogajskiej rasy konia bojowego ²⁶ .
(14)	Игорь Г. Добродомов:	Badacz twierdzi, że wyraz <i>бахмать</i> przeszedł z dialektu Tatarów Ordy Nogajskiej do języka staroruskiego, a następnie – do staropolskiego. Pochodzi od tur. <i>baqma</i> (‘domowy’) i tur. <i>at</i> (‘koń’). <i>Bachmat</i> byłby zatem „koniem domowym” ²⁷ .
(15)	<i>Słownik języka polskiego PWN</i> (online):	„ <i>Bachmat</i> – koń używany dawniej przez jazdę tatarską i polską” ²⁸ .

3. Wyraz *bachmat*/*бахмать* w tekstach staroruskich

Wbrew stwierdzeniom niektórych badaczy (m.in. Maxa Vasmera), termin *бахмать* trudno określić mianem wyrazu staroruskiego *sensu stricto*. Nie pojawia się on bo-

²² *Słownik języka polskiego*, red. W.J. Doroszewski, t. 1, Warszawa 1958 [wersja elektroniczna: <http://doroszewski.pwn.pl/haslo/bachmat/>].

²³ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1, Москва 1964, s. 136-137.

²⁴ K. Nizio, *Bachmat*, [w:] *Słownik polszczyzny XVI w.*, red. M.R. Mayenowa, t. 1, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966, s. 260.

²⁵ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 2000, s. 23.

²⁶ Г.Ф. Одинцов, *Два ногайских заимствования в русском языке*, [в:] *Этимология 1971*, ред. Ж.Ж. Варбот, Л.А. Гиндин, Г.А. Климов, В.А. Меркулова, В.Н. Топоров, О.Н. Трубочев, Москва 1973, s. 195-201.

²⁷ И.Г. Добродомов, *Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка*, „Советская тюркология” 1980, т. 2, s. 21-29.

²⁸ *Słownik języka polskiego PWN* [wersja elektroniczna: <https://sjp.pwn.pl/sjp/bachmat;2551486.html>].

wiem ani w zabytkach cerkiewnosłowiańskich redakcji ruskiej, ani też w średniowiecznych utworach ruskich. Interesującego nas tu rzeczownika nie odnotowuje również żaden ze słowników, obejmujących leksykę z najstarszego okresu piśmiennictwa wschodniosłowiańskiego, tj. z XI-XIV w.

Prawdopodobnie najwcześniejszym tekstem, powstałym na Rusi, w którym odnaleźć możemy analizowany termin, jest *Latopis wielkich książąt litewskich* (*Летопиसेу великих князей литовских*), stanowiący pierwszą redakcję tzw. *Kroniki litewskiej* – najstarszego zabytku historiografii białorusko-litewskiej, obejmującego okres od 1341 r. do końca XV w. Został on spisany w dialekcie zachodnioruskim, w latach dwudziestych XV stulecia, w Smoleńsku. Natrafiamy w nim na następujący *passus*: „Князь же великий Василей Дмитриевич московский [...] учти князя великого Витовта многими дарми. чепьми золотыми и поясы золотыми и соболами, камками и суды златыми, и **бахматы**”.

Co ciekawe, fragment ten pojawia się we wszystkich zachowanych do naszych dni odpisach *Latopisu wielkich książąt litewskich*, z wyjątkiem rękopisu wileńskiego. Najstarszym manuskrypcem, poświadczającym użycie wyrazu *бахматы*, byłby zatem *Latopis supraski* z pierwszej połowy XVI w.²⁹

Analizowany termin został też użyty w dwóch innych zabytkach z tego okresu. Na jego ślad możemy natrafić w korespondencji dyplomatycznej, wymienianej między królem Aleksandrem Jagiellończykiem (1501-1506) a wielkim księciem moskiewskim, Iwanem III Srogim (1462-1505), a konkretniej – w skardze władcy polsko-litewskiego, relacjonowanej w aktach strony rosyjskiej z lat 1503-1504:

А околничего смоленского Ивана Кошкины слуги [...] взяли зъ собою дванадцатьро чиялей невольныхъ, а три кони велми добрыхъ, бадавѣю, а валахъ, а **бахматы**, готовыхъ грошей тридцать копъ³⁰.

Wyraz ten pojawia się również w spisie darów wysłanych przez księcia Symeona Bielskiego chanowi krymskiemu Sahibowi I Girejowi, w roku 1541/1542: „А въ войскѣ, коли до Москвы ходили, здохло пять коней Турецкихъ [...] а **бахматовъ** десять здохло”³¹. Kolejne przykłady użycia omawianego terminu pochodzą już z XVII stulecia. Co ciekawe, na większość z nich natrafiamy w tekstach, mówiących o dyplomatycznych lub militarnych kontaktach Rosji z Rzeczpospolitą Obojga Narodów³².

²⁹ Полное собрание русских летописей, т. 35, *Летописи белорусско-литовские*, ред. Н.Н. Улащик, Москва 1980, с. 65-66.

³⁰ Памятники дипломатических сношений московского государства с польско-литовским, ч. 1, *С 1487 по 1533 г.*, ред. Г.Ф. Карпов, Санкт-Петербург 1882, с. 446.

³¹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией, ред. И. Григорович, т. 2, *1506-1544*, Санкт-Петербург 1848, с. 382.

³² Г.Ф. Одинцов, *Два ногайских заимствования...*, с. 195-197; *Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI-XVII вв.*, т. 1, ред. О.С. Мжельская, Санкт-Петербург 2004, с. 91.

5. *Бахматъ* czy *Бохмитъ*? Wariant imienia proroka Mahometa nazwą rasy końskiej?

Spośród przedstawionych wyżej propozycji wyjaśnienia etymologii terminu *bachmat/бахматъ* na szczególną uwagę zasługuje hipoteza Karla Heinricha Mengesa, zaaprobowana przez Macha J.F. Vasmera. Badacze ci skłonni byli wiązać analizowaną nazwę rasy końskiej ze staroruską formą imienia Mahometa. Nie ulega wątpliwości, iż jednym z wielu wariantów tego antroponimu, pojawiających się w materiale wschodniosłowiańskim z XI-XVI w., jest wyraz *Бохмитъ*. Został on najprawdopodobniej zapożyczony – najpóźniej na początku XII w. – przez autorów staroruskich od wynajętych islam Bułgarów Wołżańsko-Kamskich. Nie można wykluczyć, że mieszkańcy Rusi zasłyszeli go bezpośrednio od przedstawicieli tego ludu, nazywających siebie samych mianem *Бохмичи* (tzn. Mahometanie).

Formą wyjściową był prawdopodobnie wariant imienia muzułmańskiego proroka, rozpowszechniony w dialektach tureckich. W toku stuleci, na gruncie wołżańsko-bułgarskim i wschodniosłowiańskim uległ on przekształceniom fonetycznym (*Махмедъ* ≥ *Бахметъ* ≥ *Бохметъ* ≥ *Бохмитъ*), uzyskując postać, utrwaloną w średniowiecznych rękopisach ruskich, tj. *Бохмитъ*. Warto tu nadmienić, że możemy w nich odnaleźć wiele różnych wariantów zapisu analizowanego wyrazu, m.in. *Бохмитъ*, *Бохъмитъ*, *Бохметъ*, *Бахметъ*, *Бахматъ*, *Бахмитъ*, *Бехметъ*, *Богмитъ*, *Богъметъ*, *Боухъметъ*, *Хмитъ*³³. Niektóre z nich (*Бахметъ*, *Бахматъ*, *Бахмитъ*) rzeczywiście cechuje znaczna zbieżność brzmieniowa z omawianą nazwą rasy końskiej.

* * *

Staropolski rzeczownik *bachmat* i będący jego ruskim odpowiednikiem wyraz *бахматъ* należy uznać za nazwę rasy końskiej, rozpowszechnionej u Tatarów. Pojawiające się niekiedy w słownikach i opracowaniach naukowych zaliczanie terminu *бахматъ* do leksyki staroruskiej jest praktyką, która nie ma głębszego uzasadnienia w materiale źródłowym. Rzeczownik ten można bowiem odnaleźć zaledwie w kilku tekstach wschodniosłowiańskich z przełomu XV i XVI w. Najprawdopodobniej upowszechnił się w Rosji dopiero w XVII stuleciu.

Trudno też określić drogę przenikania tego terminu do piśmiennictwa polskiego i ruskiego/rosyjskiego w XVI w. Autorzy polscy z XVII stulecia (np. Grzegorz Knapski) wskazują na moskiewską proveniencję analizowanego wyrazu. W tekstach ruskich/rosyjskich pojawia się on natomiast przede wszystkim w kontekście relacji dyplomatycznych i starć militarnych państwa carów z Rzeczpospolitą Obojga Narodów. Nie można też wykluczyć, że upowszechnił się on niezależnie w obu interesujących

³³ Z.A. Brzozowska, *Махметъ, Мухуметъ, Моамедъ, Бохмитъ. Formy imienia Mahometa w średniowiecznych tekstach ruskich (XI-XVI w.) i ich pochodzenie*, [w:] *Contributions to the 21st Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav)*, red. E. Gutiérrez Rubio, A. Grishchenko, E. Kislova, D. Kruk, T. Speed, Z. Týrová, Wiesbaden 2018, s. 34-37.

nas językach, w tym samym lub bardzo zbliżonym okresie, w rezultacie bezpośrednich kontaktów z Tatarami.

W tekstach wschodniosłowiańskich z XII-XVI w. rzeczywiście dostrzec możemy warianty imienia Mahometa zbieżne z nazwą rasy końskiej (*Бахметъ, Бахматъ, Бахмутъ*). Trudno jednak dać jednoznaczną odpowiedź na pytanie, czy jest to przypadkowa koincydencja (homonimia), czy też efekt świadomego powiązania rasy wierzchowców (*бахматы*), dosiadaných przez Tatarów, tj. muzułmanów (*Бохмичи*), z osobą założyciela wyznawanej przez nich religii (*Бохмутъ*). Skojarzenia, które – dodajmy – mogło się zrodzić i upowszechnić już tylko na gruncie słowiańsko-chrześcijańskim.

References

- Akty, odnoszashchiesya k istorii Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoy komissiyey*, red. I. Grigorovich, t. 2, 1506-1544, Sankt-Peterburg 1848.
- Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 2000.
- Beauplan W., *Opisanie Ukrainy*, [w:] *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy*, przeł. Z. Stasiewska, S. Meller, red. Z. Wójcik, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1972.
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków: Nakład i własność Krakowskiej Spółki Wydawniczej 1927.
- Brzozowska Z.A., *Махметъ, Мухуметъ, Моамедъ, Бохмутъ. Formy imienia Mahometa w średniowiecznych tekstach ruskich (XI-XVI w.) i ich pochodzenie*, [w:] *Contributions to the 21st Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav)*, red. E. Gutiérrez Rubio, A. Grishchenko, E. Kislova, D. Kruk, T. Speed, Z. Týrová, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2018.
- Cnapius G., *Thesaurus Polonolatinograecus, seu promptuarium linguae Latinae et Graecae*, Cracoviae 1621.
- Czartoryski A.K., *Słowniczek wyrazów przyjętych do mowy polskiéy ze wschodnich ięzyków*, „Czasopismo Księgozbioru Publicznego imienia Ossolińskich” 1828, t. I. 2.
- Dobrodomov I.G., *Iz alanskogo plasta iranskikh zaimstvovaniy chuvashskogo yazyka*, „Sovetskaya tyurkologiya” 1980, № 2
- Fasmer M., *Etimologicheskiiy slovar' russkogo yazyka*, t. 1, Moskva 1964.
- Gloger Z., *Encyklopedja staropolska*, t. 1, Warszawa: Druk P. Laskauera i W. Babickiego 1900.
- Herberstein S. von., *Moscovia der Hauptstadt in Reissen*, Wienn 1557.
- Herberstein S. von., *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, Antverpiae 1557.
- Larin B.A., *Russko-angliyskiy slovar'-dnevnik Richarda Dzhehmsa (1618-1619 gg.)*, Leningrad 1959.
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa: Drukarnia XX. Piiarów 1807.
- Mariak L., *Językowe środki opisu konia w Trylogii*, [w:] L. Mariak, *Leksykalno-stylistyczne zjawiska w Trylogii i Krzyżakach Henryka Sienkiewicza*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego 1999, s. 11-27.
- Markowski A., *Pan Wołodyjowski. Muzyka*, Warszawa: Pomaton EMI 1999.
- Menges K.H., *Slavo-altajische Wortforschungen*, [w:] *Festschrift für Dmytro Čyževskýj zum 60. Geburtstag*, Berlin 1954, s. 187-189.

- Muchliński A., *Źródłosłownik wyrazów, które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków wschodnich, tudzież mających zobopólną analogię co do brzmienia lub znaczenia, z dołączeniem zbioru wyrazów, przeniesionych z Polski do języka tureckiego*, Petersburg: Czcionkami Cesarskiej Akademii Nauk 1858.
- Nizio K., *Bachmat*, [w:] *Słownik polszczyzny XVI w.*, red. M.R. Mayenowa, t. 1, Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1966.
- Odintsov, G.F., *Dva nogayskikh zaimstvovaniya v russkom yazyke*, [v:] *Etimologiya 1971*, red. Zh.Zh. Varbot, L.A. Gindin, G.A. Klimov, V.A. Merkulovaya, V.N. Toporov, O.N. Trubachev, Moskva 1973.
- Oleary A., *Opisaniye puteshestviya v Moskoviyu i cherez Moskoviyu v Persiyu i obratno*, red. A.M. Lovyagin, Sankt-Peterburg 1906.
- Pamyatniki diplomaticheskikh snosheniy moskovskogo gosudarstva s pol'sko-litovskim*, ch. 1, S 1487 po 1533 g., red. G.F. Karpov, Sankt-Peterburg 1882.
- Polnoe sobranie russkikh letopisej*, t. 35, *Letopisi belorusko-litovskie*, red. N.N. Ulašik, Moskva: Izdatel'stvo „Nauka” 1980.
- Sienkiewicz H., *Ogniem i mieczem*, t. II, Wrocław: Dom Wydawniczy Orbis Pictus 2017.
- Sienkiewicz H., *Pan Wołodyjowski*, Wrocław: Dom Wydawniczy Orbis Pictus 2017.
- Sienkiewicz H., *Potop*, t. III, Wrocław: Dom Wydawniczy Orbis Pictus 2017.
- Slovar' obikhodnogo russkogo yazyka Moskovskoy Rusi XVI-XVII vv.*, t. 1, red. O.S. Mzhel'skaya, Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo „Nauka” 2004.
- Słownik języka polskiego*, red. W.J. Doroszewski, t. 1, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna” 1958 [wersja elektroniczna: <http://doroszewski.pwn.pl/haslo/bachmat/>].
- Słownik języka polskiego PWN* [wersja elektroniczna: <https://sjp.pwn.pl/sjp/bachmat;2551486.html>].
- Stryuys Iogan, *Iz vlecheniye iz opisaniy puteshestviya (1669-1670)*, „Astrakhanskiy sbornik, izdavayemyy Petrovskim obshchestvom issledovateley Astrakhanskogo kraja” 1896, vyp. I.
- Zajączkowski A., *O zapożyczeniach wschodnich w języku polskim. II*, „Poradnik Językowy” 1937/1938, t. 4.

NOTA O AUTORCE

Zofia A. Brzozowska – doktor nauk humanistycznych, absolwentka studiów historycznych i filologicznych (sławistycznych) na Uniwersytecie Łódzkim, adiunkt badawczo-dydaktyczny w Katedrze Filologii Słowiańskiej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego (ul. Pomorska 171/173, 90–236 Łódź). Jest autorką lub współautorką siedmiu monografii (m.in. Z.A. Brzozowska, *Sofia – upersonifikowana Mądrość Boża. Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2015; Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *Maria Lekapene, Empress of the Bulgarians. Neither a Saint nor a Malefactress*, Łódź – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego – Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego – Columbia University Press 2017; Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, T. Wolińska, *Muhammad and the Origin of Islam in the Byzantine-Slavic Literary Context. A Bibliographical History*, Łódź – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego – Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego – Columbia University Press 2020; Z.A. Brzozowska, *Chadidża i jej czarnookie siostry. Obraz kobiet bliskowschodnich z epoki narodzin islamu w średniowiecznej literaturze kręgu bizantyńsko-słowiańskiego*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2021), ponad 60 artykułów naukowych i recenzji, a także wielu polskich przekładów tekstów staroruskich (m.in. Z.A. Brzozowska, I.N. Petrov, *Latopis nowogrodzki pierwszy starszej redakcji. Unikatowy zabytek piśmiennictwa staroruskiego i jego polski przekład*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2019).

ORCID: 0000-0001-5951-3781

Email: zofia.brzozowska@uni.lodz.pl